

А. О. Козловський, В. О. Крижановський

САДИБИ-ДВОРИ РЯДОВИХ МЕШКАНЦІВ КОПИРЕВОГО КІНЦЯ

Статтю присвячено дослідженню споруд різноманітного призначення, які входили до складу давньоруських садиб-дворів, виявлених під час археологічних розкопок на території Копиревого кінця у місті Києві.

Ключові слова: Давній Київ, Копирів кінець, давньоруська забудова, садиби, двори.

Згідно з писемними свідченнями та археологічними даними, на території стародавнього Києва з кінця X ст. фіксуються численні садиби та окремі двори, що належали князям, боярам, купцям, ремісникам і звичайним мешканцям. Ці садиби та двори були окремими складними житлово-господарчими комплексами, до складу яких входили як житлові, так і різноманітні господарчі споруди, як правило, обнесені тином (Харламов 1977; Свердлов 1983, с. 66—67). Деякі з садиб, що знаходилися за межами міських фортифікаційних споруд, мали власні укріплення. У сучасній історичній літературі виокремлюються міські та сільські садиби князів, бояр та монастирів (Свердлов 1983, с. 109—115). Вірогідно, садиби, які розташовувалися біля великих міст, зокрема Києва, могли поєднувати риси як міських, так і сільських садиб. Вони займали більшу площу, порівняно з міськими; на них, крім житлових споруд, знаходилися будівлі найрізноманітнішого призначення: комори, сушильні, пивоварні, великі погребі та ремісничі майстерні.

Про наявність дворів на території Копиревого кінця до останнього часу було відомо лише з писемних джерел, зокрема, під 1140 р. в Іпатіївському літописі читаємо: «*Русив Всеволод Ольгович із Вишгорода до Киє-*

ва, виладнавши полки. І, прийшовши, став він коло города в Копиревому кінці, і почав підпалювати двори, які є перед городом у Копиревому кінці, місяця березня в четвертий день» (Махновець 1989, с. 191). На жаль, за текстом літопису не можна визначити, кому належали ці двори, яку вони мали площу, які споруди на них знаходилися, чим займалися їхні мешканці. Лише археологічні дослідження дають можливість з'ясувати питання топографії і площі середньовічного двору, за характером об'єктів і знахідок з'ясувати майновий стан і вид господарської (виробничої) діяльності його мешканців, тобто, дати соціально-економічну характеристику конкретного домогосподарства (Козюба 2010, с. 124). Старокиївською експедицією за останні роки були проведені значні археологічні роботи на території Копиревого кінця на достатньо великих площах, що дало можливість виділити і дослідити кілька дворів-садиб, які належали різним за соціальним станом мешканцям.

Зокрема, дві великі укріплені садиби було досліджено неподалік від Львівської площі (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2006, с. 287—288; Мовчан, Климовський 2006, с. 225—226). Садиби були досліджені частково, їхні площі могли становити від 3 000 до 5 000 м². Фортифікаційні споруди на них складалися з рову та досить потужного частоколу. Садиба, яка знаходилася на Кудрявському узвозі, виникла у кінці X ст. та існувала до початку XI ст. (Мовчан, Климовський 2004), а садиба по вул. Січових Стрільців виникла на початку XI ст. та існувала приблизно до середини XII ст. (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2005а). Обидві садиби мали важливе стратегічне

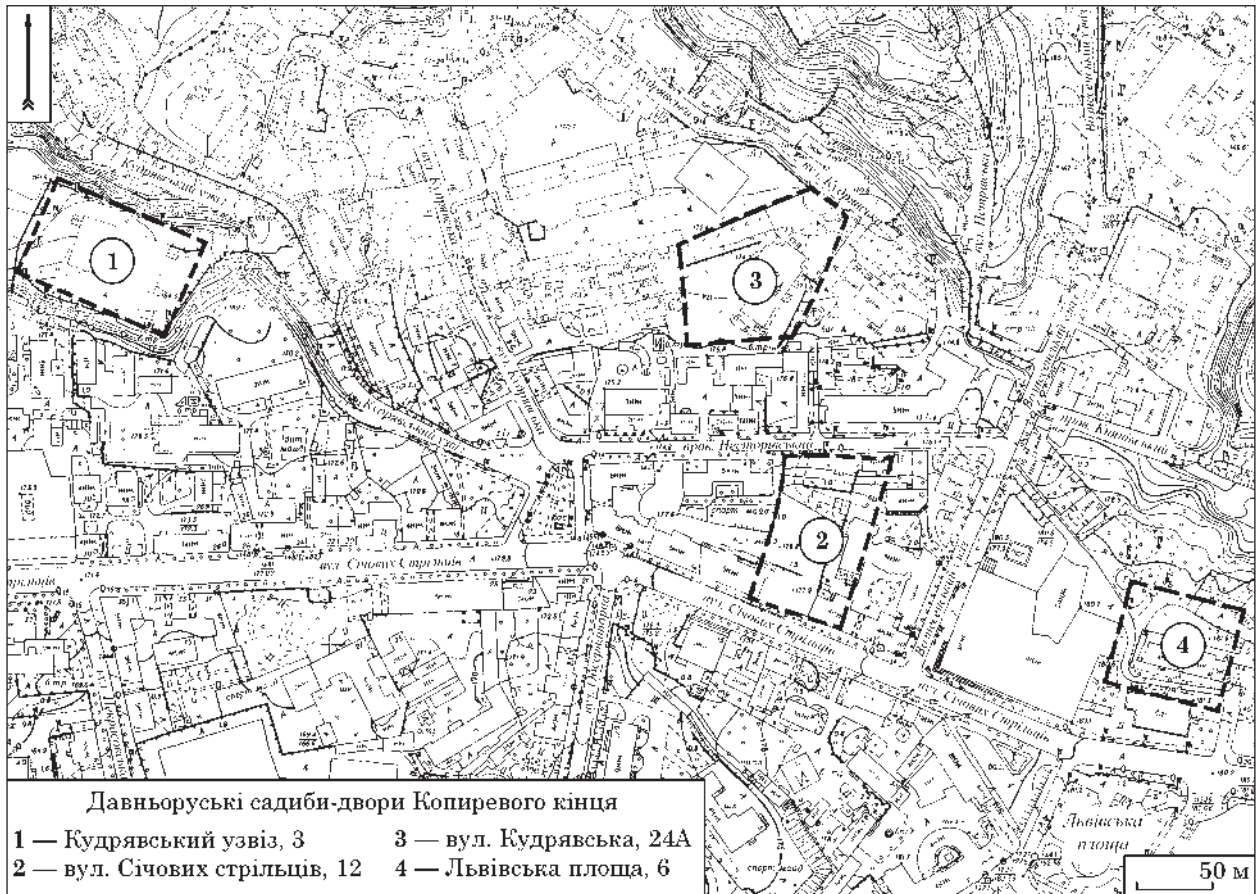

Рис. 1. Розташування давньоруських садиб-дворів у Копиревому кінці

значення, оскільки контролювали шлях до Києва із заходу, а також узвози до Подолу. Належали ці садиби, скоріше за все, боярам і, крім цивільних мешканців, у них розташовувались військові залоги. Подібні садиби з такими ж функціями існували навколо Києва та на інших напрямках (рис. 1; Мовчан, Козловський, Ієвлев 2005b).

Крім укріплених садиб, які виконували оборонні функції і, скоріше за все, належали дружинникам або боярам, на території Копирева кінця було зафіксовано кілька дворів-садиб рядових мешканців — ремісників і, можливо, кушців. Найбільше садиб було відкрито під час розкопок по вул. Кудрявській, 24А (Козловський, Крижановський 2018) і в районі Львівської площі (рис. 1; Мовчан и др. 1996). Зокрема, на ділянці по вул. Кудрявській, 24А ми виділили три садиби. Їх було виявлено за наявності слідів огорож або за особливостями розташування будівель різноманітного призначення відносно одна одної.

На першому етапі заселення цієї ділянки в першій половині XI ст. тут розташовувалися окремі виробничі і господарчі споруди, пов'язані з вогнебезпечним виробництвом — виплавою і обробкою заліза, просушкою снопів, смолокурінням, копченням

м'яса та риби (Козловський, Козловська, Крижановський 2018). Крім виробничих об'єктів, до цього періоду відноситься одне невелике житлове приміщення з глинобитною підлогою (об. 60а)¹, в якому, вірогідно, мешкав сторож, який міг наглядати за виробничими приміщеннями, зокрема, за снопосушарнями (овинами; Козловський, Козловська, Крижановський 2018, с. 140—150), які у сезон збору врожаю могли працювати цілодобово (рис. 2). Скоріше за все, це був комплекс, який обслуговував укріплену садибу, що знаходилася на 100 м далі, по вул. Січових Стрільців, 12.

На другому етапі заселення, з середини XI ст. тут виникають окремі садиби з великою кількістю житлових, виробничих і господарських споруд різноманітного призначення (рис. 3).

Найменшою за площею була садиба «А», яка розташовувалася у західній частині досліджуваної ділянки. Площа садиби могла становити приблизно 800 м², і вона могла на півночі та сході межувати з садибами «Б» і «В», а на південному сході — мати огорожу (об. 47), від якої залишився рівчак від частоту, довжиною до 5 м, шириною до 0,25 м, глибиною до 0,20 м у материк (рис. 4). Треба

1. Згідно нумерації у науковому звіті.

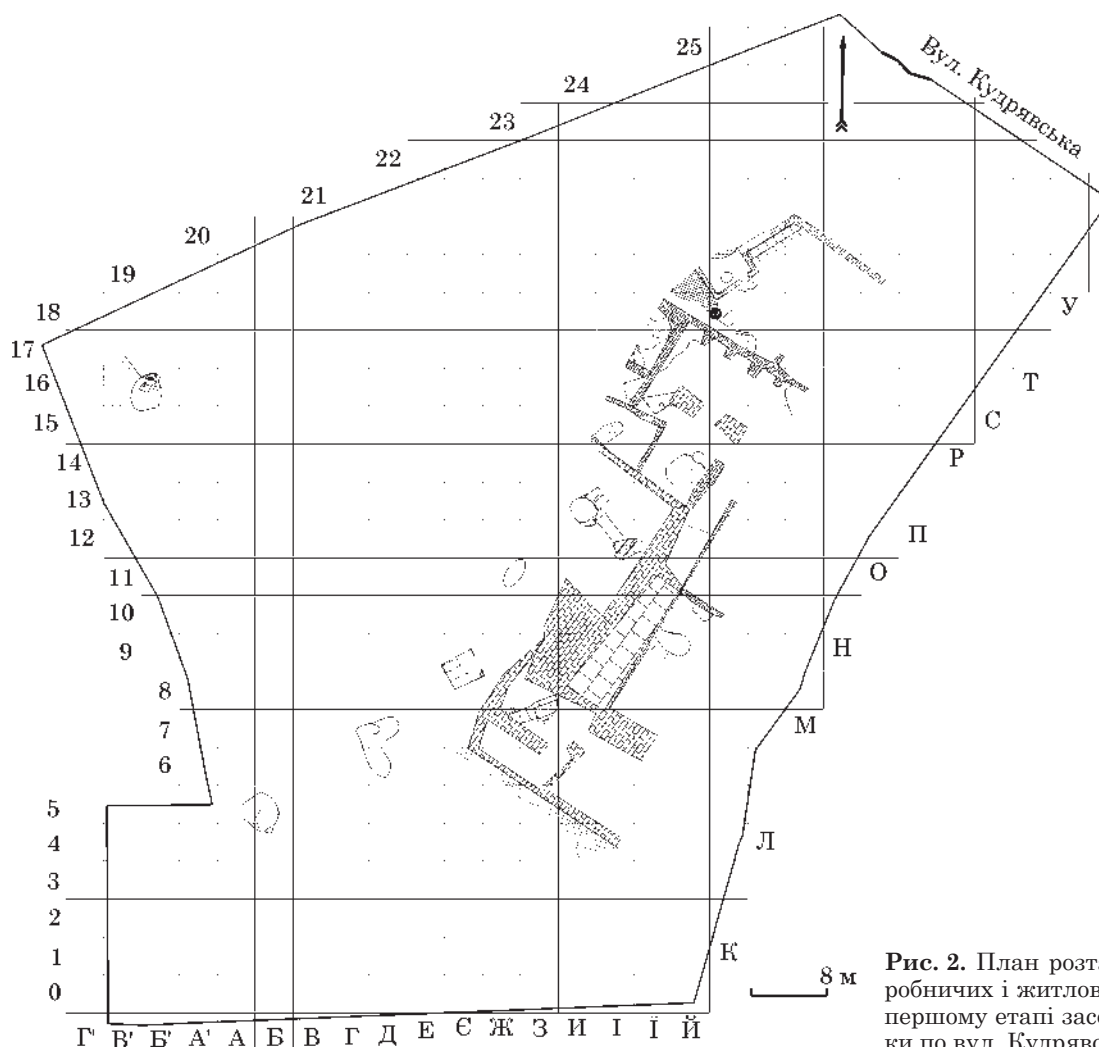

Рис. 2. План розташування виробничих і житлових об'єктів на першому етапі заселення ділянки по вул. Кудрявській, 24А

відмітити, що частина об'єктів була у значній мірі пошкоджена пізнішими похованнями і перекопами. На ній також було зафіксовано житлову будівлю та кілька споруд виробничого і господарчого призначення, частина з яких майже повністю знищена.

Житлова будівля (буд. 1) мала у плані прямокутну форму розміром 3×3 м і була заглиблена у материк на 0,35 м. Будівля мала стіни каркасно-стовпової конструкції. Біля північного кутка будівлі, за межами котловану, знаходилась піч, частково зруйнована пізнім фундаментом. Піч була круглою у плані діаметром 0,70 м, черинь складався з каменів, залізних шлаків та фрагментів кераміки, промазаних глиною. Товщина череня 6—7 см. Можливо, це був підкліт від житлового будинку, який мав другий поверх, більший за площу підкліту. На це може вказувати розташування печі за межами котловану.

Біля північно-східної стіни знаходилась прибудова розміром $2,0 \times 1,80$ м, заглиблена у материк на 0,17 м. Вона, судячи з наявності ям від стовпів, також мала каркасно-стовпову конструкцію стін. У прибудові було знайдено розколоте жорно з ракушняка. Вздовж

північно-східної стіни прибудови на відстані 0,60 м зафіксовано рівчак від огорожі довжиною 2,20 м, шириною 0,10—0,20 м, і глибиною 0,17 м. Це, скоріше за все, сліди внутрішнього планування садиби (рис. 4).

Навколо житлової будівлі було зафіксовано кілька споруд виробничого і господарчого призначення. Перша споруда знаходилась на відстані 0,50 м від західної стінки котловану підкліту. Вона являла собою поглиблення розміром $4,0 \times 2,20$ м, заглиблене у материк на 1,50—1,70 м. На дні знаходився шар попелу. В заповненні споруди зафіксована велика кількість фрагментів кераміки XI—XII ст., залізні цвяхи, печина, фрагменти плінфи, кістки тварин. На глибині близько 1,20 м було зафіксовано скупчення великих валунів. Скоріше за все, це була господарча споруда типу льоху. Можливо, вона входила в один комплекс із житловим будинком.

Друга споруда знаходилась у 5,60 м на північний схід від житла. Довжина цієї споруди становила 4 м, ширина — 2 м. Вона заглиблювалась у материк на 1 м. У заповненні південної частини будівлі було зафіксовано шар печини потужністю до 0,20 м, нижче був

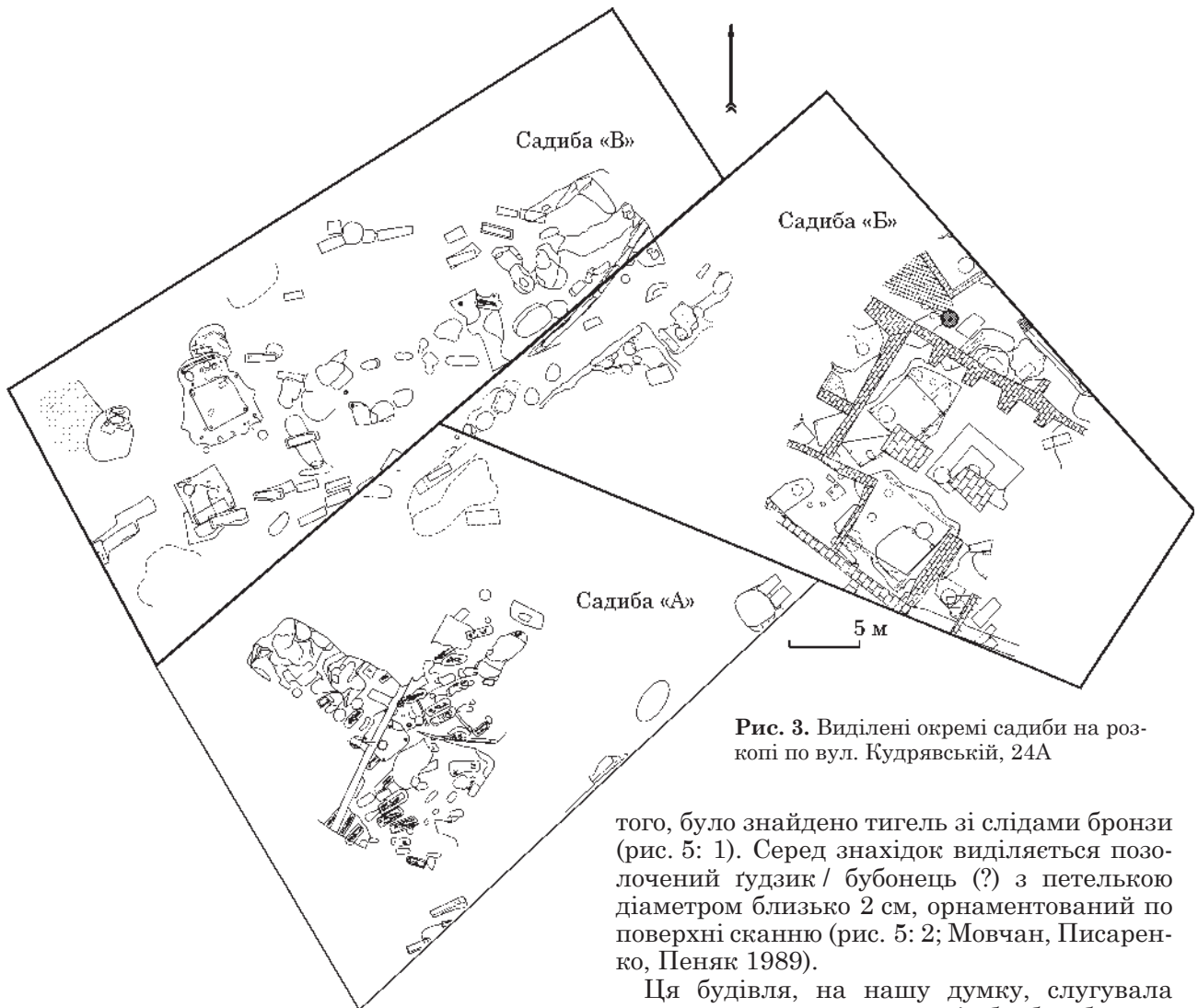

Рис. 3. Виділені окремі садиби на розкопі по вул. Кудрявській, 24А

шар золи такої ж потужності, потім фіксувався гумусований суглинок потужністю 0,40 м. Виходячи з того, що печина розташовувалася над шаром золи, який утворився від згорілого дерев'яного перекриття заглибленого об'єкта, можна прийти до висновку про можливість існування житлового приміщення над ним. Відсутність ям від стовпів свідчить що, скоріше за все, будівля мала зрубну конструкцію стін і її площа була більшою за площу підкліту. Знайдена у заповненні об'єкта кераміка датує його XI ст.

Ще одна споруда була досліджена в 2,60 м на північний захід від житла. Від неї залишилась зольна пляма розміром 3,60 × 3,20 м. Вірогідно, з південно-західного боку знаходився вхід до будівлі розміром 1,20 м. Дно об'єкта мало досить складну конфігурацію з численними поглибленнями до 0,50 м. Заповнення цих ям строкате — шари білої глини чергувалися з прошарками попелу. В заповненні будівлі знайдені великі шматки залізного шлаку, печина, фрагменти кераміки XI—XII ст., фрагменти плінфи. Крім

того, було знайдено тигель зі слідами бронзи (рис. 5: 1). Серед знахідок виділяється позолочений гудзик / бубонець (?) з петелькою діаметром близько 2 см, орнаментований по поверхні сканню (рис. 5: 2; Мовчан, Писаренко, Пеняк 1989).

Ця будівля, на нашу думку, слугувала майстернею для виплавки і обробки бронзи. На це вказують знахідки печини, можливо, від горна, а також тигель зі слідами бронзи. На території садиби було також зафіксовано кілька ям, які, скоріше за все, мали господарче призначення. Ідентифікувати їх точно неможливо, оскільки від них залишилися тільки незначні придонні частини.

Таким чином, можна зробити висновок, що в садибі «А», скоріше за все, мешкав ремісник, який займався виплавкою і обробкою бронзи. Для цього на території садиби було побудовано спеціальну майстерню. Можливо, на території садиби існувало ще одне житлове приміщення.

Центральною садибою на цій ділянці була садиба «Б», яка знаходилася у північно-східній частині ділянки. Садиба мала огорожу із вкопаних у землю колод і займала площу до 1250 м² (рис. 6). Найкраще збереглися сліди від огорожі з північного боку. Вони мали вигляд траншеї довжиною до 8 м, ширина у верхній частині — 1 м, потім стінки конусовидно звужувалися і до дна йшли вертикально. Ширина траншеї по дну 0,50 м, загальна глибина в материк 0,60 м. Подібну конс-

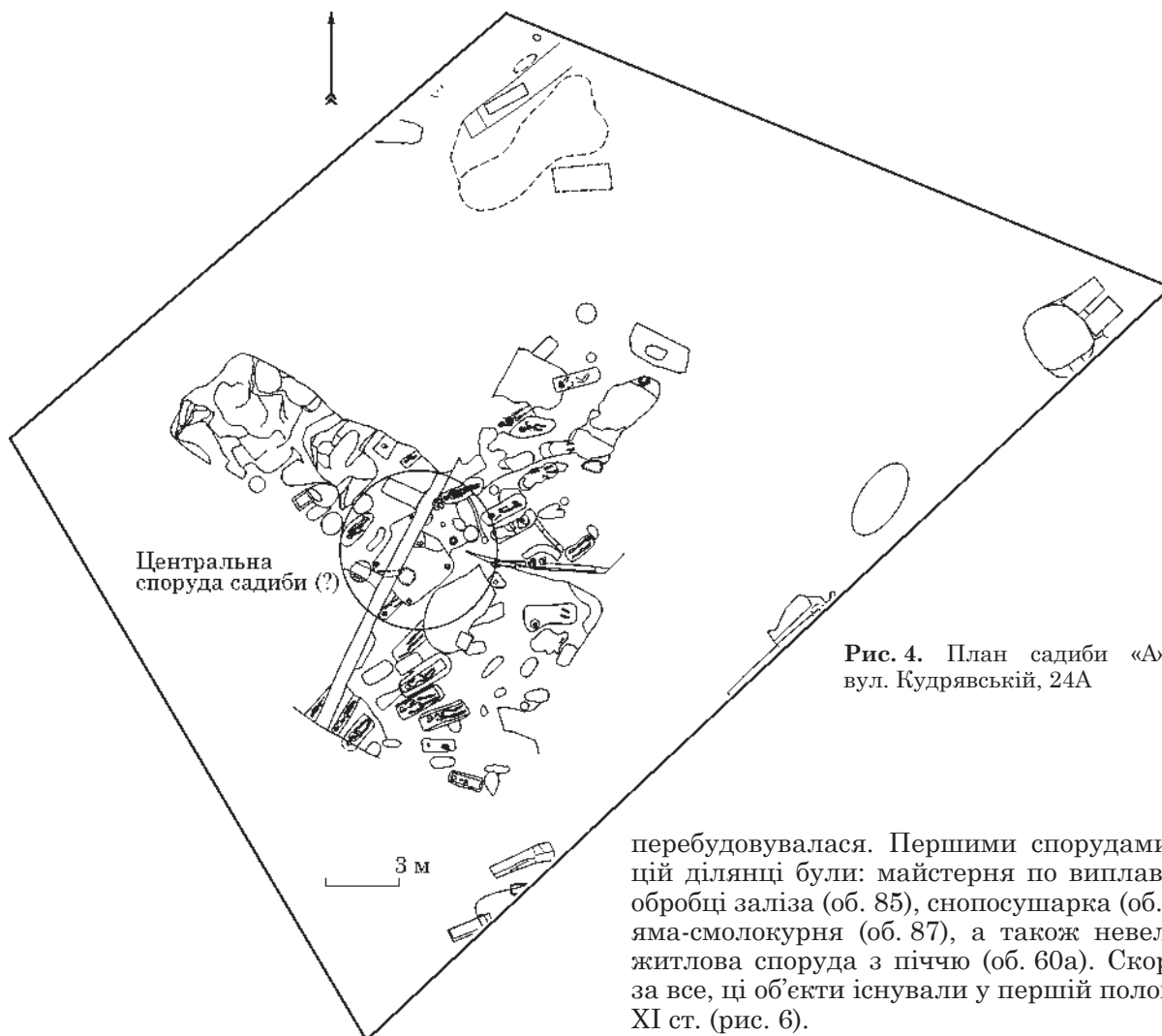

Рис. 4. План садиби «А» по вул. Кудрявській, 24А

перебудовувалася. Першими спорудами на цій ділянці були: майстерня по виплавці й обробці заліза (об. 85), снопошарка (об. 90), яма-смолокурня (об. 87), а також невелика житлова споруда з піччю (об. 60а). Скоріше за все, ці об'єкти існували у першій половині XI ст. (рис. 6).

Приблизно з середини XI ст на цій ділянці з'являються нові об'єкти, а частина старих або зноситься, або перебудовується. Так, на місці невеликої житлової будівлі (об. 60а) звели велику зрубну будівлю (об. 60), від якої залишився заглиблений холодний підкліт розміром 6,25 × 6,15 м. Над підклітом знаходився наземний поверх з піччю. Залишки горілого перекриття і розвал печини, який, можливо, частково належав печі що впала, добре фіксувалися у заповненні котловану підкліту (рис. 7). На нашу думку, у цьому будинку мешкав господар садиби. На це вказують як розміри будівлі, так і знахідки в заповненні та на долівці будівлі (Козловський, Крижановський 2019). Перш за все, це свинцева печатка з погрудними зображеннями святих на аверсі та реверсі (рис. 8). Крім того, тут зафіксовано велику кількість фрагментів кераміки від кухонних горщиків, глеків, амфор (рис. 9). Знайдено також значну кількість фрагментів скляних виробів — фрагмент браслета, дев'ять фрагментів від посудини жовтого кольору і велику кількість (66 екз.) дрібних фрагментів скла жовтого, молочного і зеленого кольорів. У двох метрах на північний захід від будівлі проходив

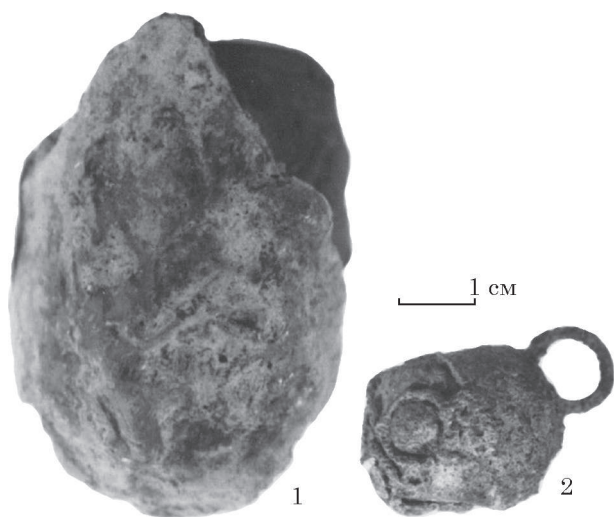
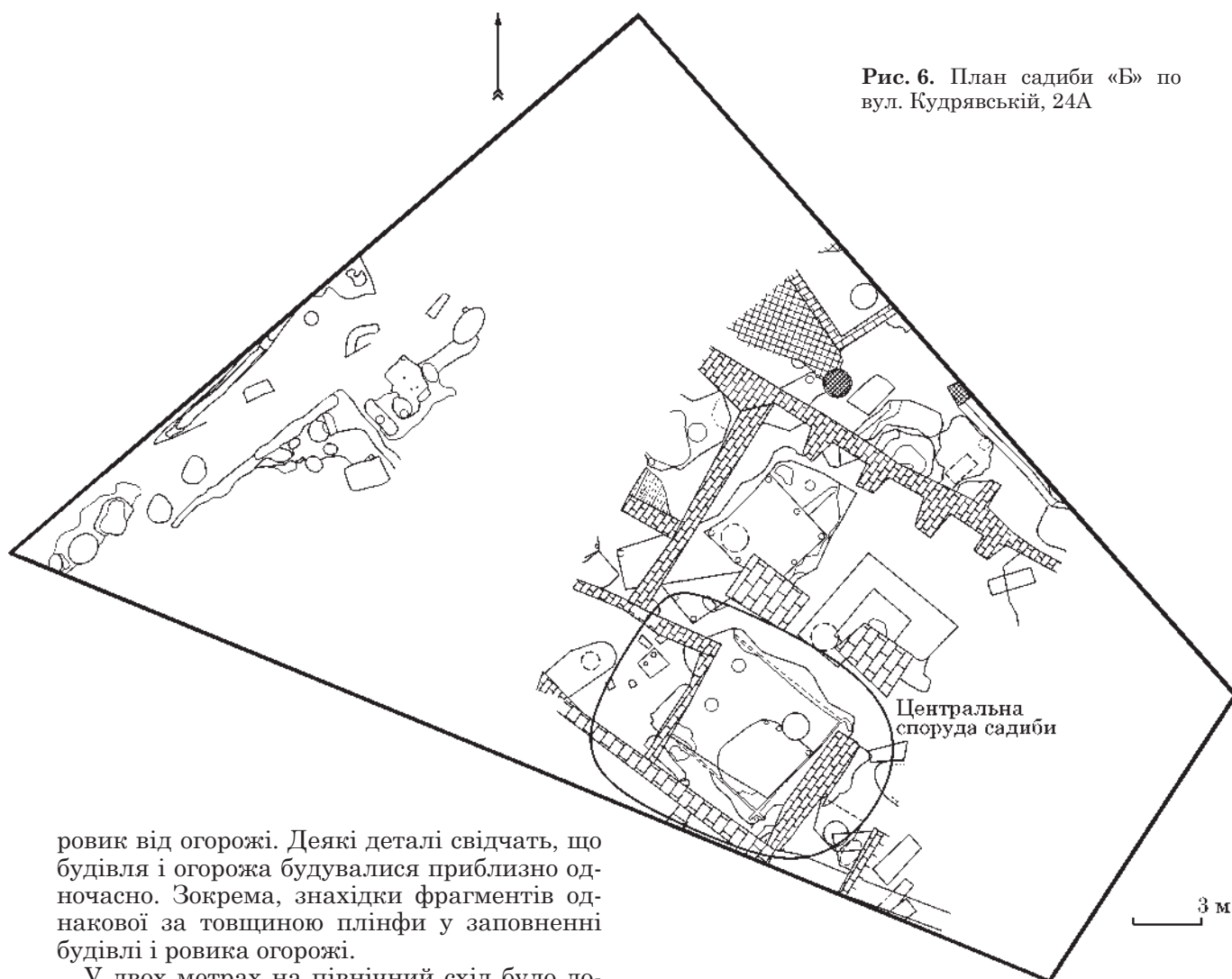

Рис. 5. Знахідки, виявлені під час дослідження садиби «А»

трукцію мали і залишки огорожі з північно-східного і північно-західного боків (рис. 6).

Всього на площі садиби було зафіксовано близько 20 об'єктів. Частина з них могла існувати до виникнення садиби, частина об'єктів

Рис. 6. План садиби «Б» по вул. Кудрявській, 24А

ровик від огорожі. Деякі деталі свідчать, що будівля і огорожа будувалися приблизно одночасно. Зокрема, знахідки фрагментів однакової за товщиною плінфи у заповненні будівлі і ровика огорожі.

У двох метрах на північний схід було досліджено льох (об. 88), який у плані мав прямокутну форму розміром $5,05 \times 4,50$ м, і був заглиблений у материк на 2 м. На дні льоху було викопано яму розміром $2,70 \times 2,15$ м, глибиною 0,70 м. Стінки та дно ями були обшиті дошками, а на дні знаходилося поглиблення для стікання води (Козловський, Крижановський 2019). Це, скоріше за все, була льодовня для зберігання м'ясних та рибних продуктів. Льохи і льодовні подібної конструкції відомі як на давньоруських (Серов 1997 с. 110—111), так і на більш пізніх пам'ятках (Рабинович 1975, с. 206—208). Скоріше за все, цей льох було збудовано одночасно з головним будинком для потреб його мешканців. Але з часом льох було частково засипано, а у східному кутку будівлі спорудили глинобитну піч, від якої залишився черинь діаметром до 1 м. Таким чином, на місці льоху з'явився житловий будинок (рис. 10).

Приблизно у центрі садиби було досліджено велику майстерню (об. 85, 85а—б) (Крижановський 2020, с. 118—124, рис. 2). На першому етапі її існування у ній могли плавити і обробляти залізо, але з побудою центрального будинку виплавка заліза

була припинена: тут розташувалась кузня, а також, скоріше за все, плавили бронзу, про що свідчать знахідки у заповненні майстерні — велика кількість залізних шлаків (серед яких кілька напівсферичних криць), сопло для подачі повітря (Крижановський 2020, с. 124, рис. 4: 1), товарне залізо у вигляді прокованих прямокутних шматків, значна кількість виробів із заліза (Крижановський 2020, с. 124, рис. 4: 2—11). Тут же знайдено багато мідних шлаків, фрагментів тиглів зі слідами бронзи, велику кількість виробів із бронзи, а також бронзовий лом для переплавки (Крижановський 2020, с. 125, рис. 6). Можливо, до цієї майстерні відносяться і знайдені поряд з нею залізні кліщі, якими могли виймати з горна тиглі, або тримати невеликі предмети при куванні (рис. 11). Хоча майстерня повністю не збереглася, можна приблизно встановити її розміри. Вона мала підпрямокутну у плані форму, довжину близько 8 м і ширину до 6,50 м.

Поряд з цією майстернею знаходилась будівля (об. 91), в якій, на нашу думку, міг мешкати і працювати майстер, що займав-

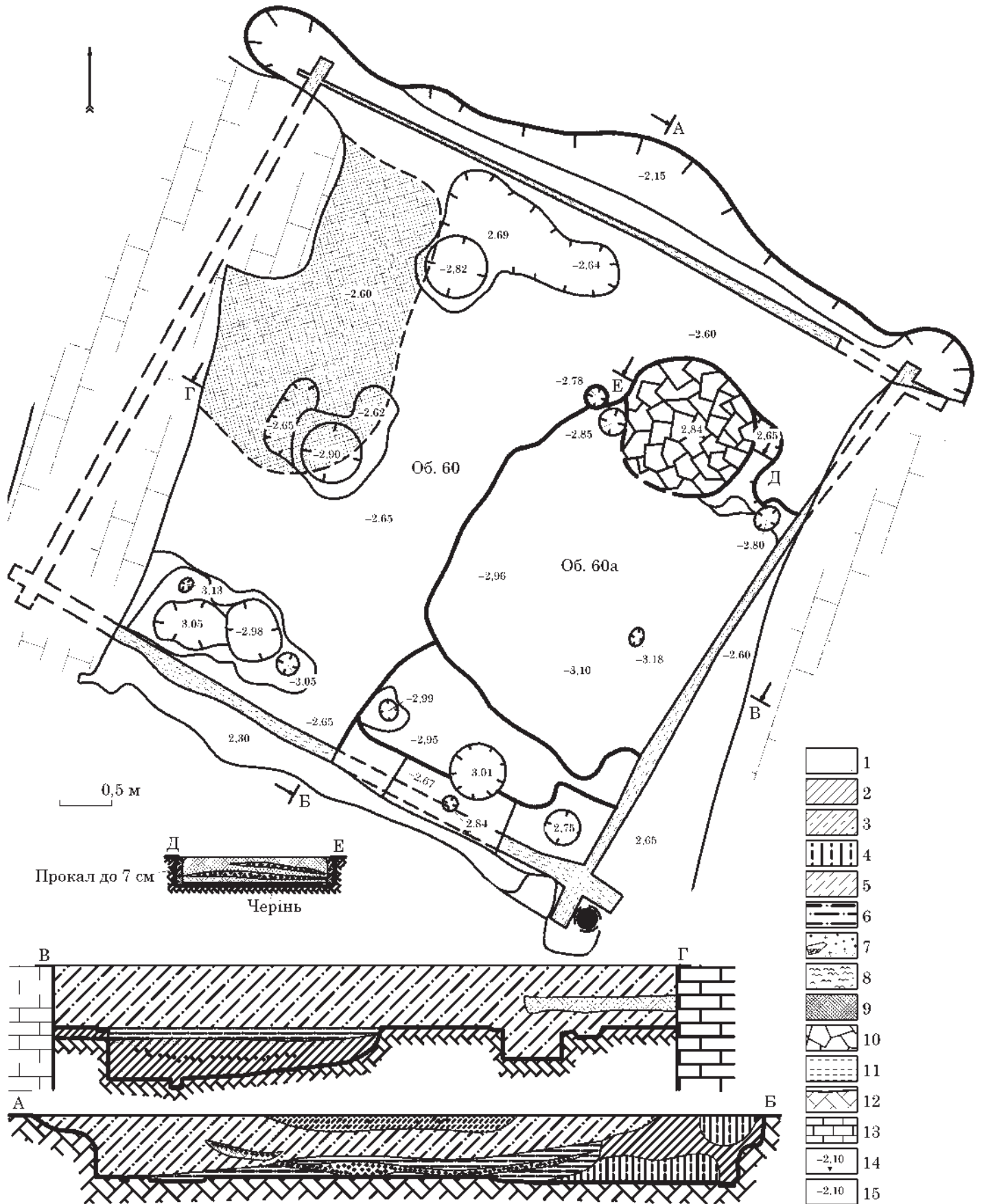

Рис. 7. План та розрізи центрального житла садиби «Б». Тут і на рис. 10, 12, 14: 1 — світло-сірий, слабогумусований ґрунт; 2 — світло-сірий, середньої гумусованості ґрунт; 3 — перевідкладений лес; 4 — неоднорідний суглинок; 5 — світлий суглинок з вугликами; 6 — суглинок, насичений попелом; 7 — вуглики, горіле дерево, попіл; 8 — дерев'яний тлін; 9 — печина й обпалений суглинок; 10 — черинь печі; 11 — затьюковий суглинок; 12 — материк; 13 — фундамент; 14 — глибина від сучасної денної поверхні; 15 — глибина від материка

ся ковальською і бронзоліварною справами (Крижановський 2020, с. 124—131). Майстерня являла собою будівлю зі стінами каркасно-стовпової конструкції, розміром 4,20 × 4,15 м. Біля західного кутка об'єкта було зафіксовано залишки печі, в конструкцію якої входили плінфа, камені та глина (Крижановський 2020, с. 126, рис. 8). На плінфі та каменях були сліди дії сильного вогню. Треба відмітити, що будівля (об. 91) перерізала снопоосушарку (об. 90; Козловський, Крижановський 2019, с. 68), яка існувала у попередній період.

З великою майстернею, на нашу думку, пов'язаний ряд об'єктів (об. 117—120), що знаходилися неподалік від неї, поблизу огорожі, яка проходила з північного сходу на південний захід. Це — ями, траншеї, з'єднані між собою, у заповненні яких поряд з керамікою знаходилась значна кількість відходів як залізообробного, так і бронзоліварного виробництва. До цієї ж категорії об'єктів відноситься і квадратна в плані яма (об. 83; рис. 12: 1), в центрі забита відходами виробництва, в тому числі і фрагментами тиглів (рис. 12: 2—9). Ця яма перекрила яму для виробництва смоли (об. 87), яка існувала тут у попередній період.

Крім того, на території садиби «Б» було зафіксовано ще декілька об'єктів, призначення яких встановити важко. Зокрема, це об'єкт 66 з вогнищем, можливо, також пов'язаний із виробництвом і об'єкт 84, ймовірно, пов'язаний з обробкою кістки та рогу. Можливо, до житлових відносяться частково досліджені об'єкти 52 з піччю та 92, в якому знайдені досить цікаві артефакти.

Таким чином, садиба «Б» виникла на частково заселеній території. Більшість попередніх об'єктів, крім майстерні по обробці заліза, було знесено. Було збудовано центральну будівлю, яка різко відрізнялася розмірами та конструкцією, а також знахідками в її заповненні. У цій будівлі проживав господар садиби зі своєю родиною. Ймовірно, йому належала майстерня, в якій працювали ремісники. На садибі знаходилося ще кілька житлових будівель, а також допоміжні господарчі споруди. В садибі часто робили перебудови, збільшуючи кількість житлових об'єктів. Садиба існувала з середини XI до середини XII ст., і, скоріше за все, загинула внаслідок пожежі.

Ще одна садиба «В» знаходилась у західній частині досліджуваної ділянки. Частково вона межувала з садибою «Б» і з садибою «А». Площа її складала близько 1000—1100 м² (рис. 13). Спочатку на цій ділянці знаходилась снопоосушарня — яма з опалювальним пристроєм на дні (об. 102; Козловський, Козловська, Крижановський 2018, с. 145—146, рис. 7). Після виникнення тут садиби яму

Рис. 8. Свинцева печатка, знайдена у заповненні центрального житла садиби «Б»

було засипано і на її місці виникло житлове приміщення з глинобитною піччю (об. 102а; Козловський, Крижановський 2020).

Усього на садибі було зафіксовано близько 20 об'єктів — житлових, господарчих і, можливо, виробничих. Центральною спорудою садиби був об'єкт 101, 101а—б, від якого залишився котлован від заглибленого підкліту, який у плані мав підпрямокутну форму розміром 6,30 × 5,0 м і був заглиблений у материк на 1,10 м. Вздовж стін і за межами котловану було простежено значну кількість ям від стовпів що, на нашу думку, вказує на наявність другого поверху. Про це, можливо, свідчить і наявність у заповненні котловану скупчення печини біля північно-східної стінки. Треба відмітити, що після загибелі будівлі (об. 101) в її заповненні було введено невелику будівлю (101а) розміром 3 × 3 м, дно якої знаходилося на 0,20 м глибше долівки будівлі 101. На дні будівлі 101 було зафіксовано кілька ям, а вздовж північно-західної стіни — заглиблення від довгої колоди шириною 0,20 м, що могла слугувати своєрідним порогом. До цієї ж стінки прилягав об'єкт 101б, який у плані мав напівкруглу форму розміром 2,90 × 2,05 м і був заглиблений в материк на 0,30—0,80 м. В його конструкцію входили: підпрямокутне заглиблення і овальна яма, які утворювали своєрідні сходи, що рівномірно спускалися у напрямку об'єкта 101 і закінчувалися порогом. Можна припустити, що даний об'єкт слугував входом до об'єкта 101, або був прибудовою до нього (рис. 14).

Виходячи з розмірів і конструкції будівлі 101 (101б), можна стверджувати, що у ній мешкав господар садиби. Про це, зокрема, свідчать і знахідки у заповненні і на долівці будівлі. Оскільки будівля 101а врізалась у заповнення будівлі 101 і знахідки в них майже одночасні, розглядатимемо їх разом. Перш за все, відмітимо свинцеву печатку зображенням погруддя святого на аверсі і шестипроменевим хрестом на реверсі, що, ймовірно, належала кн. Мстиславу Ізяславичу (третья чверть XI ст.; рис. 15). Ця знахідка свідчить, на нашу думку, про досить високий статус господаря садиби. Крім того, в запов-

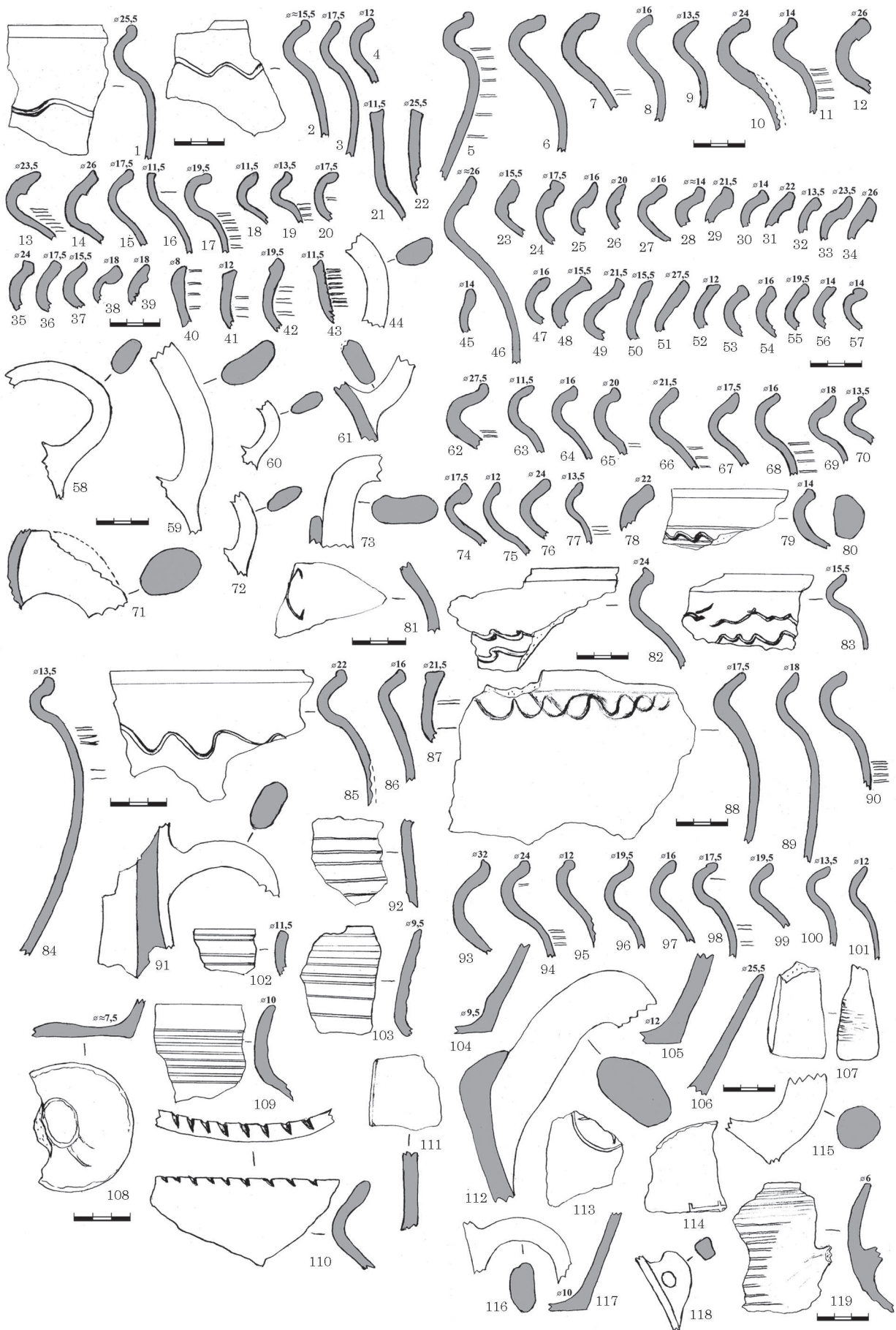

Рис. 9. Кераміка із заповнення центрального житла садиби «Б»

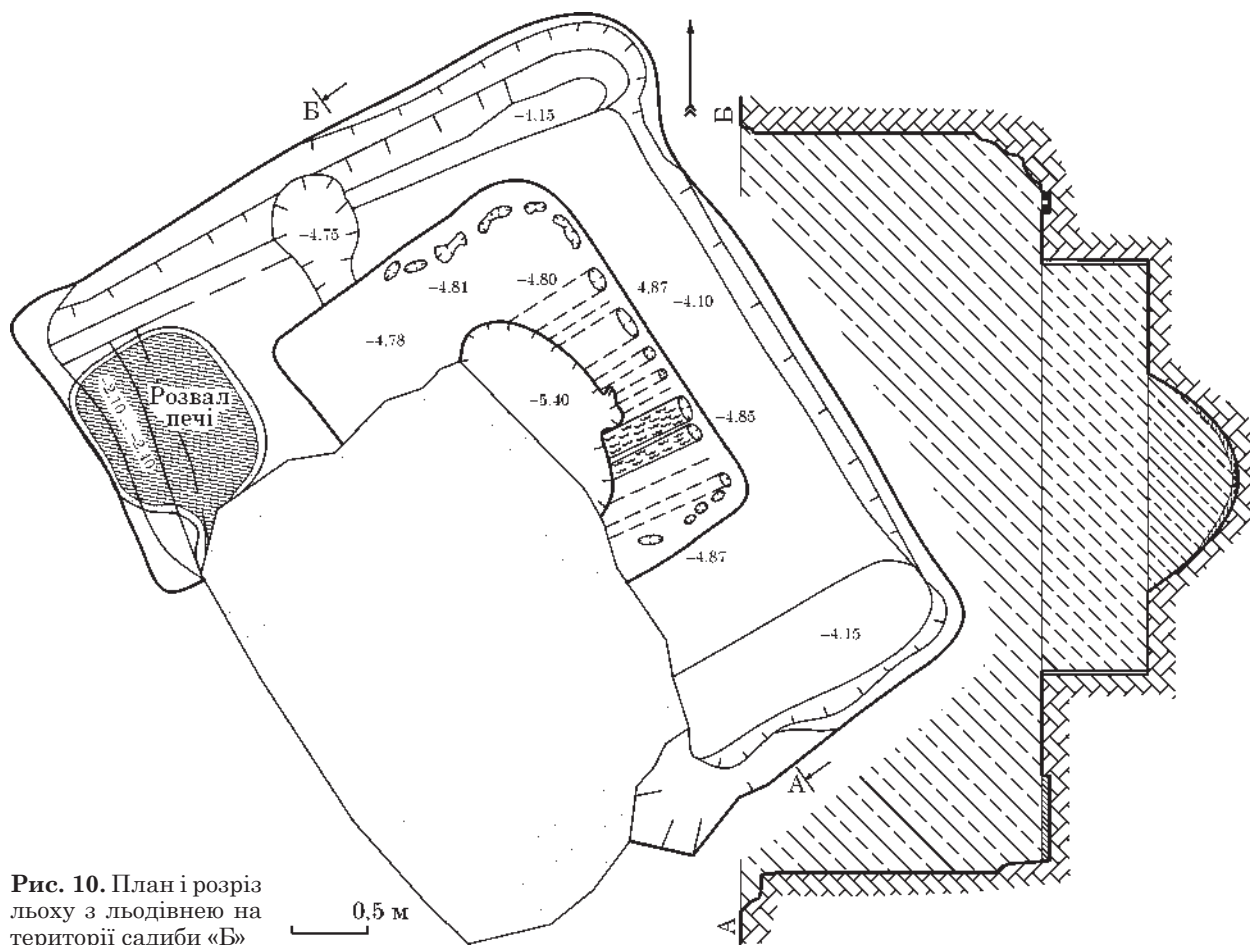

Рис. 10. План і розріз льоху з льодівнею на території садиби «Б»

Рис. 11. Залізні кліщі, знайдені під час дослідження садиби «Б»

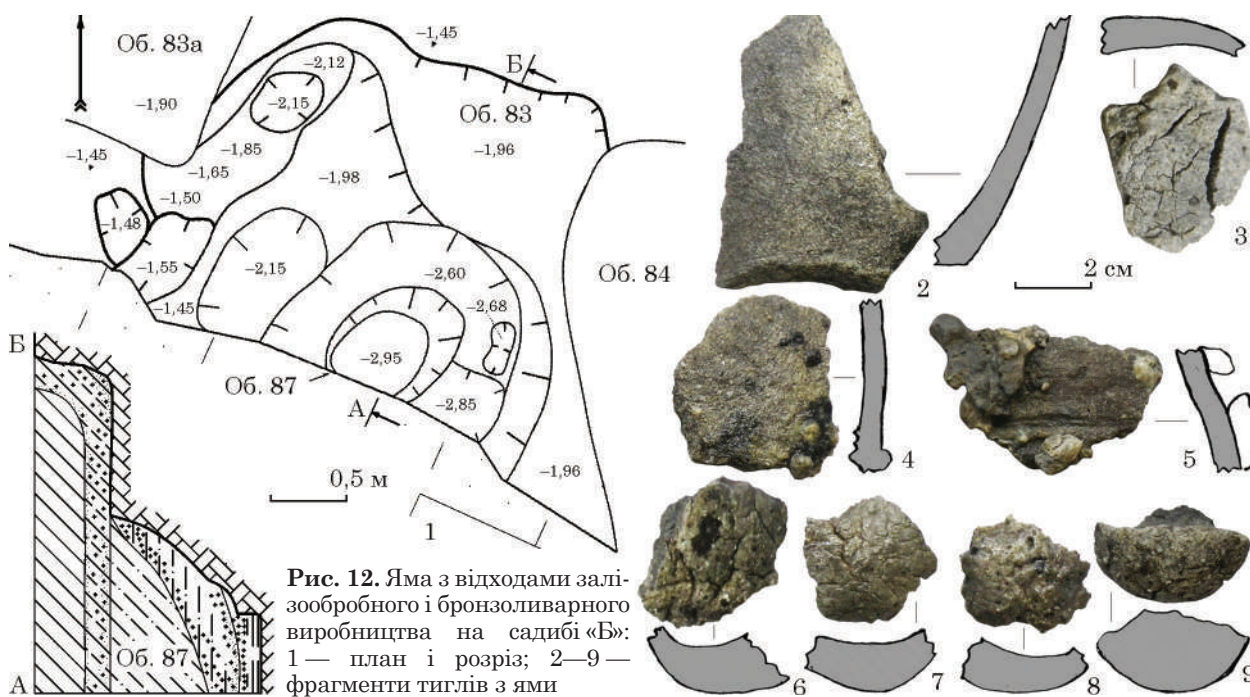

Рис. 12. Яма з відходами залізообробного і бронзоливарного виробництва на садибі «Б»: 1 — план і розріз; 2—9 — фрагменти тиглів з ями

ненні будівлі знайдено значну кількість кераміки XI—XII ст. — фрагментів горщиків, глечиків (рис. 16: 1—84), амфор (рис. 16: 85), світильників (рис. 16: 86, 87). На денцях декількох горщиків зафіксовано клейма у вигляді двозубця (рис. 16: 88), або двозубця з хрестиками (рис. 16: 89). На деяких фрагментах столового посуду були сліди зеленої поливи.

Зафіксовано також велику кількість виробів з бронзи (рис. 17: 1—10), в тому числі, застібку від книжки у вигляді мечика (рис. 17: 6). Багато різноманітних виробів із заліза — ножі (рис. 17: 11—13), ключі від невеликих замків (рис. 17: 14, 15), фрагменти оббивки скриньок (рис. 17: 16—18). Знайдена також значна кількість залізних голок і заготовок для них у вигляді залізного дроту (рис. 17: 19—24). Крім того, виявлено необроблену після литва бронзову пряжку (рис. 17: 9). Також зафіксовано відходи бронзолivarного виробництва, оплавлені фрагменти бронзових виробів. Усе це, на нашу думку, свідчить про те, що у цій будівлі займалися виготовленням різноманітних виробів із заліза та бронзи.

Крім головної будівлі, було зафіксовано житло на місці засипаної ями від снопошарки (об. 102—102а), а також невеликий об'єкт 104—104а: підпрямокутної форми розміром 3,20 × 2,95 м, заглиблений у материк

на 0,60 м. Його стінки мали каркасно-стовпову конструкцію. Посередині будівлі в ямі глибиною до 0,10 м знаходилося вогнище діаметром близько метра. Об'єкт, скоріше за все, мав виробниче або господарче призначення.

У двох метрах на північний схід знаходився об'єкт 106. В плані він мав підовальну форму розміром 4,35 × 1,40 м, заглиблений у материк на 0,55 м. Скоріше за все, він був пов'язаний з об'єктом 101 і виконував роль льоху. На захід від центральної будівлі було зафіксовано близько 10 невеликих ям, верхні частини яких зрізав пізній перекоп, тому визначити їхнє призначення неможливо. Кілька об'єктів було досліджено на північний захід від ровика огорожі, що розділяв садиби «Б» і «В». Зокрема, у 0,70 м від ровика було досліджено споруду, від якої залишилося поглиблення довжиною 2,80 м і шириною 1,80 м. Глибина споруди — 1,25 м. З північно-за-

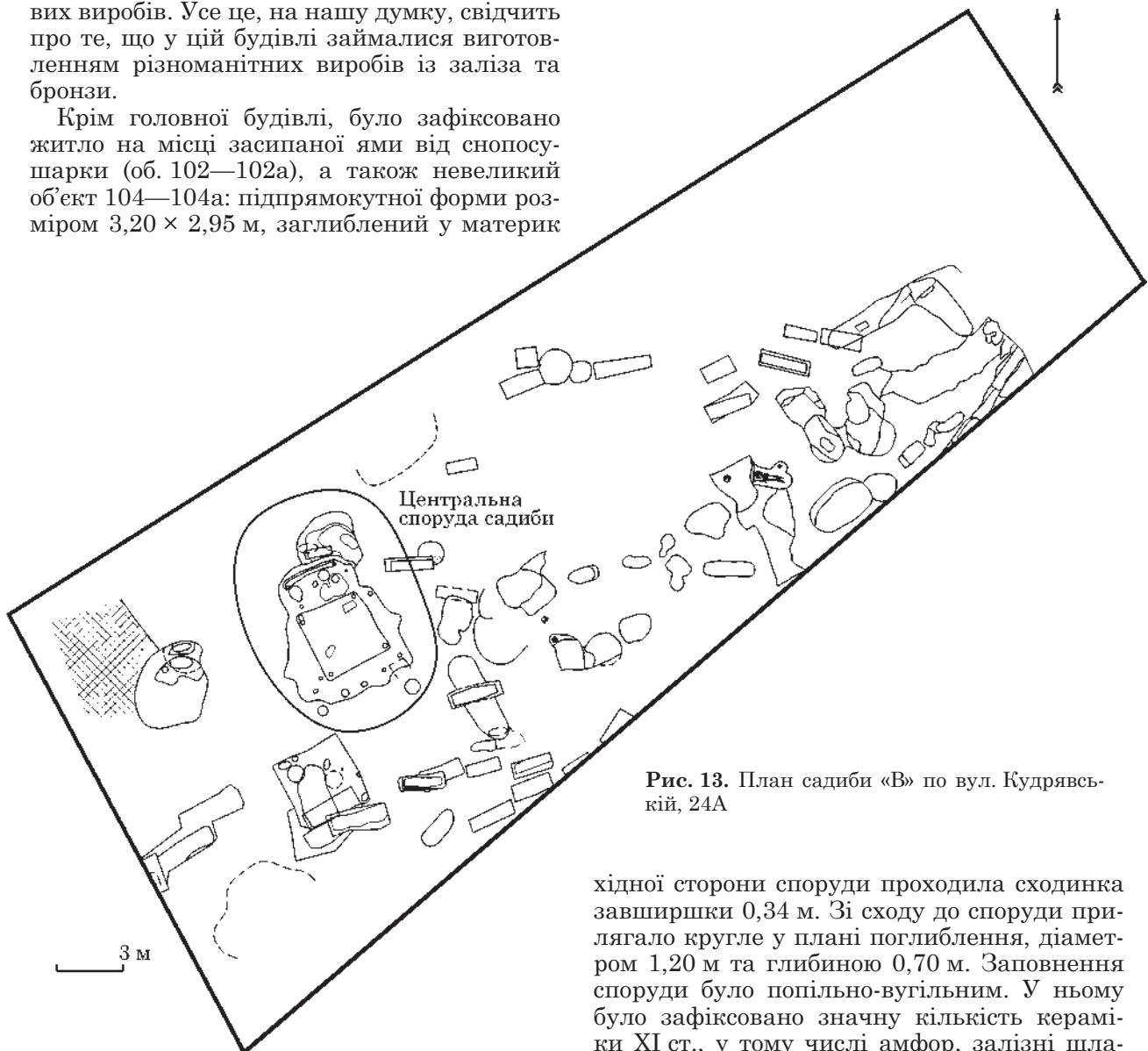

Рис. 13. План садиби «В» по вул. Кудрявській, 24А

хідної сторони споруди проходила сходишка завширшки 0,34 м. Зі сходу до споруди прилягало кругле у плані поглиблення, діаметром 1,20 м та глибиною 0,70 м. Заповнення споруди було попільно-вугільним. У ньому було зафіксовано значну кількість кераміки XI ст., у тому числі амфор, залізні шла-

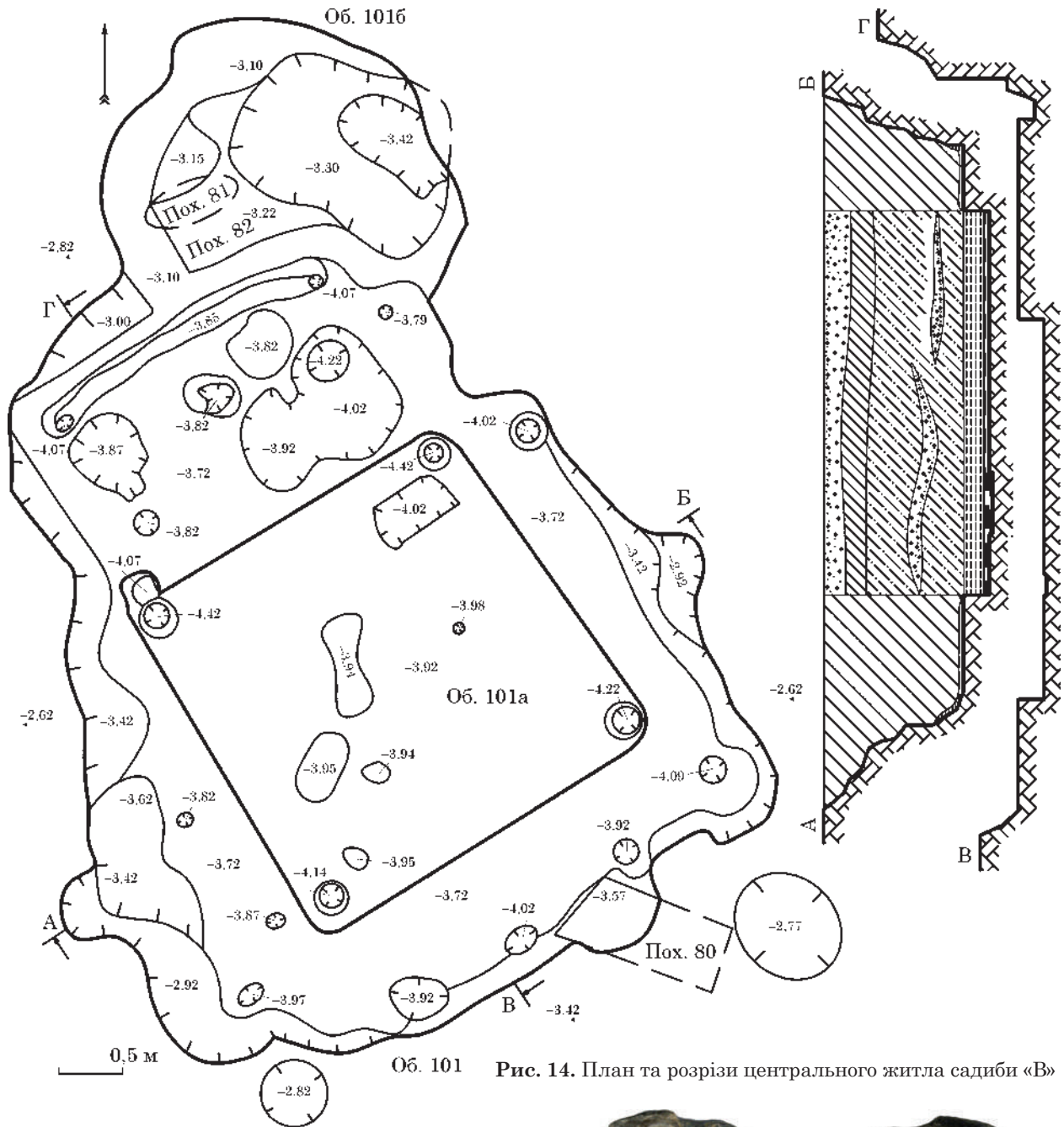

Рис. 14. План та розрізи центрального житла садиби «В»

ки, вироби із заліза, три шиферних прясла, печину, кістки тварин. Можливо, ця споруда мала відношення до обробки заліза.

На відстані 1 м на захід від цієї споруди знаходилася ще одна будівля, від якої залишилася поглиблена частина. У плані вона мала підпрямокутну форму, розміром 4,0 × 2,20 м і була заглиблена в материк на 0,40—0,50 м. У її північній частині знаходилося поглиблення розміром 2 × 2 м, заглиблене у материк на 1,20 м. В заповненні об'єкта зафіксовано значну кількість кераміки XI ст., фрагмент оплавленого тигля зі слідами бронзи, а також залізні шлаки.

Таким чином, особливістю садиби «В» було те, що в основній великій будівлі, де мешкав господар, займалися виробництвом речей із

Рис. 15. Свинцева печатка, знайдена у заповненні центрального житла садиби «В»

заліза й обробкою відливок із бронзи. А саме бронзоливарне виробництво знаходилося в 15—20 м від житлових споруд у західній частині садиби.

На нашу думку, поряд із дослідженими садибами на цій ділянці могло знаходитися ще

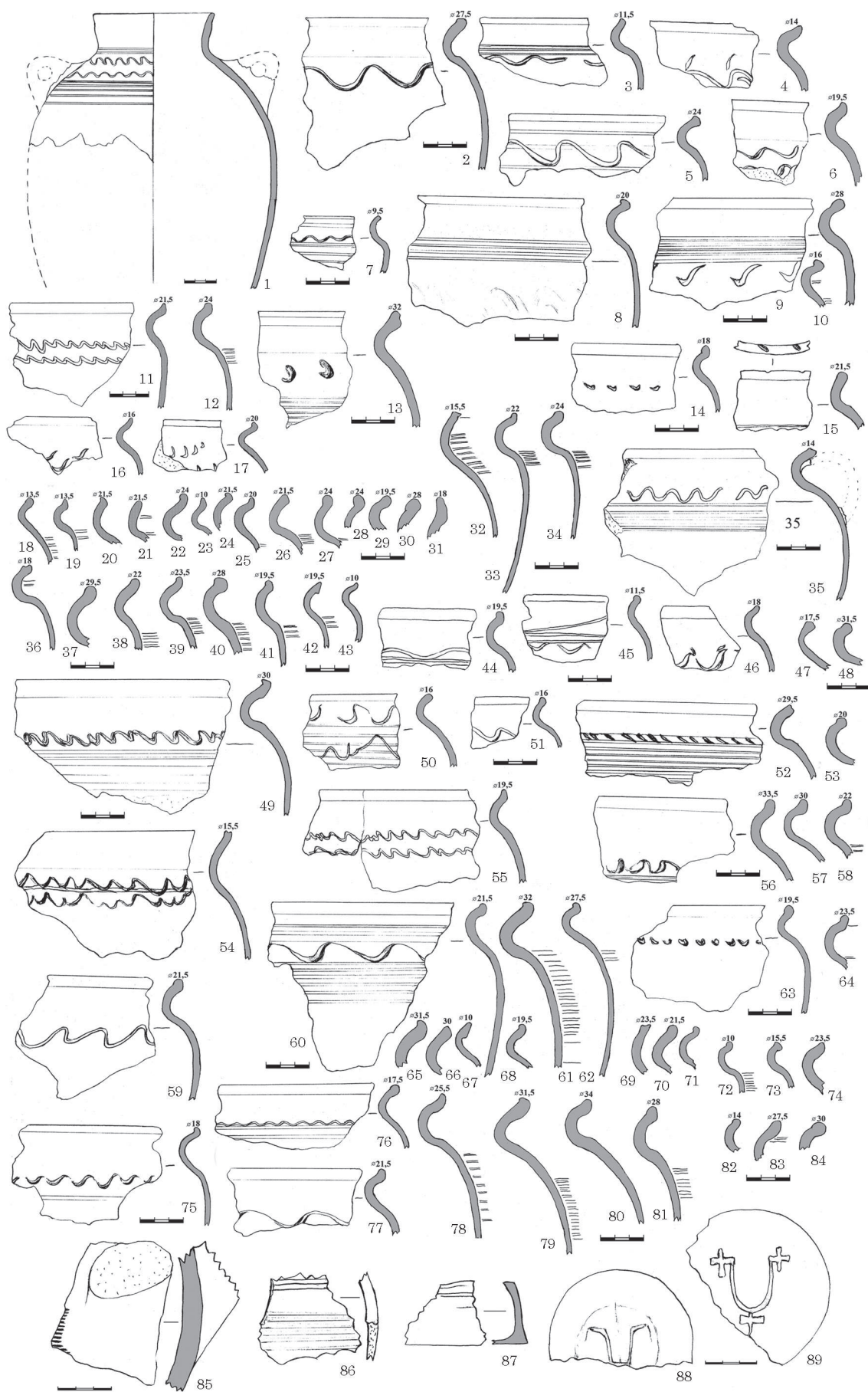

Рис. 16. Кераміка із заповнення центрального житла садиби «В»

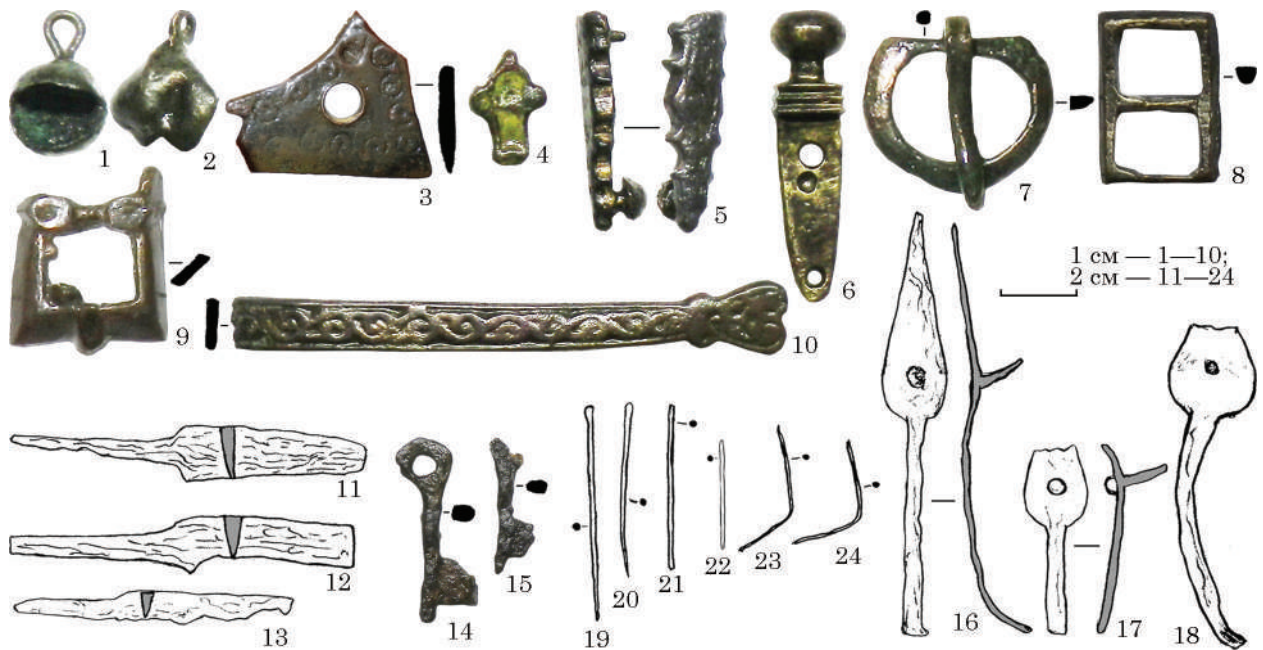

Рис. 17. Речі, виявлені у заповненні центрального житла садиби «В»

декілька подібних садиб-дворів, на що вказує щільність заселення цієї частини Копиревого кінця, але, оскільки попередні археологічні дослідження провадилися на невеликих площах, були виявлені лише окремі будівлі, а садиби зафіксовані не були.

Можливо, ще одна садиба була зафіксована на території Львівської площі. На місці господарчої споруди і кількох господарчих ям, які датуються XI — першою половиною XII ст, в кінці XII ст. будується велика зрубна будівля з підклітом розміром 7,0 × 6,80 м. Котлован підкліту був заглиблений у материк на 0,70 м. На дні підкліту простежено глиняну долівку товщиною до 0,10 м. Тут же було знайдено кілька фрагментів візантійських амфор XII — першої половини XIII ст. Вздовж стін прослідковувалися сліди від колод зрубу діаметром 0,25—0,30 м. На дні було також зафіксовано вісім неглибоких ямок для амфор або корчаг. У дно підкліту була впущена господарча яма діаметром 3,30 і глибиною 3,30 м від сучасної поверхні. В ямі зафіксована кераміка XII—XIII ст, фрагмент візантійського браслета з емаллю, розвал тигля та фрагмент дитячої іграшки. Таким чином, враховуючи розміри та конструктивні особливості, можна зробити припущення, що досліджена будівля мала кілька поверхів і заглиблений підкліт для зберігання різних продуктів. Треба відмітити, що поряд з будівлею було зафіксовано ряд стовпових ям, що могли підтримувати галерею другого поверху (рис. 18).

Поблизу центральної будівлі було зафіксовано залишки печі грушоподібної форми розміром 1,40 × 1,20 м. При знятті череня печі

було знайдено два фрагмента залізного шлаку і велику кількість необпаленої кераміки. Скоріше за все, піч знаходилася у невеликому приміщенні, можливо, зрубного типу. Неподальк від центральної будівлі було зафіксовано три господарчі ями XI—XII ст.

Таким чином, можна зробити припущення, що на цій частині сучасної Львівської площі існувала садиба з центральною будівлею зрубної конструкції, навколо якої знаходилися господарчі споруди. Виходячи з наявних матеріалів, можна припустити, що тут існувала гончарна та металообробна майстерні.

Аналіз особливостей забудови Копиревого кінця дозволяє зробити деякі висновки. Заселення цієї ділянки починається зі зведення укріпленої садиби на найвищій точці ділянки по вул. Січових Стрільців, 12 на початку XI ст. Після цього, нижче по схилу виникає значна кількість виробничих об'єктів, які обслуговували потреби мешканців боярської садиби. Тут провадилася виплавка і обробка заліза, знаходилися споруди для сушіння снопів, копильня, а також яма-смолокурня.

На наступному етапі більшість вогнєнебезпечних виробництв зникає і в середині XI — першій половині XII ст. на цій ділянці виникають окремі садиби мешканців, основним заняттям яких були різноманітні ремесла: обробка заліза, бронзоліварна справа, виготовлення різноманітних виробів із бронзи, можливо, виготовлення ювелірних виробів. Соціальний статус власників садиб (судячи з їхніх розмірів, кількості об'єктів, а також речових знахідок на них) був не однаковий. Найбагатшою була садиба «Б», яка

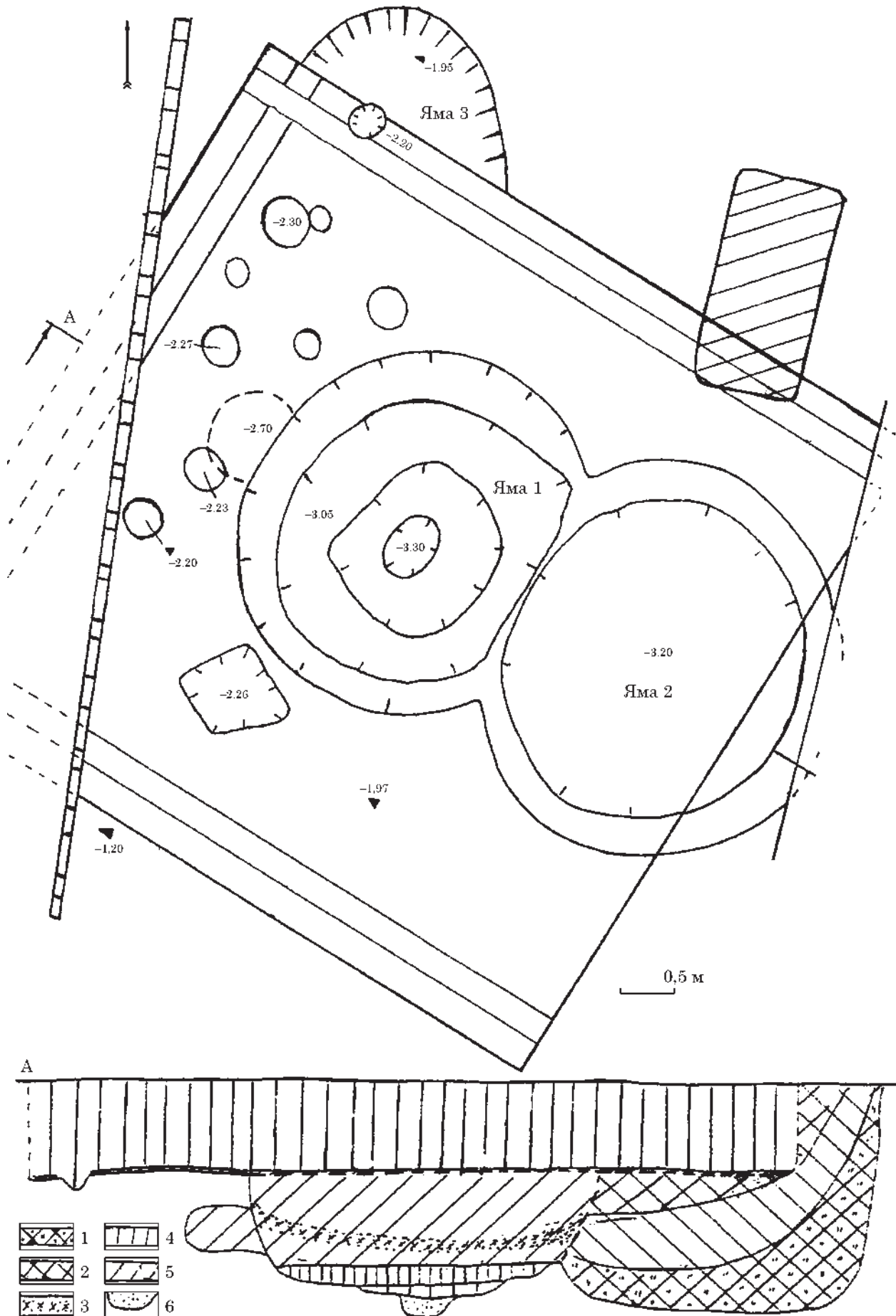

Рис. 18. План та розріз центральної (?) споруди садиби на пл. Львівській, 6: 1 — гумусований шар; 2 — слабогумусований шар; 3 — вуглисто-золистий шар; 4 — світлий суглинок; 5 — сірий суглинок; 6 — світло-сірий суглинок

мала площу до 1200 м² і була з усіх боків захищена огорожею у вигляді міцного частоколу з колод товщиною до 0,40—0,50 м. На її площі нараховувалося до 20 об'єктів житлового, виробничого і господарчого призначення. Центральне житло мало, як мінімум, два поверхи, а площа його підкліту складала до 38 м². Крім того, садиба «Б» весь час свого існування розбудовувалася: на її території виникали нові житлові та виробничі об'єкти. Треба також відмітити, що у центральному житлі ремеслом не займалися, але навколо нього знаходилася значна кількість виробничих приміщень. Скоріше за все, цією садибою володів або купець, або досить заможний ремісник.

Садиба «В» була меншою за розміром (≈1000 м²). На ній фіксувалося близько 20 об'єктів. Від центрального житла фіксувався підкліт площею до 32 м², який, скоріше за все, мав ще наземний поверх. Крім того, було зафіксовано ще одне житло і кілька господарчих та виробничих об'єктів. На цій садибі займалися випавкою і обробкою бронзи, а також виготовленням різноманітних виробів із заліза. Потрібно зауважити, що виробництво бронзових і залізних речей велося безпосередньо у центральному житловому приміщенні, а випавкою бронзи — на деякій відстані від житлової зони. Ця садиба могла належати реміснику середнього рівня заможності який, вірогідно, сам брав участь у виробничих процесах.

Найменшою і найбіднішою була садиба «А». Її площа становила близько 800 м². До її складу входили: центральне житлове приміщення, можливо, ще одне невелике житло, а також майстерня, де плавили і, можливо, виготовляли вироби з бронзи. Крім того, до центрального житла прилягав великий льох для зберігання припасів. Ще було зафіксовано залишки кількох господарчих ям. Площа підкліту центрального житла разом з прибудовою була близько 12,50 м². Можливо, житло мало ще один наземний поверх. Огорожу садиби споруджено з тонких колод — до 0,15—0,20 м. Таким чином, у цій садибі мешкав ремісник, який, скоріше за все, займався випавкою і обробкою бронзових виробів, найвірогідніше, — у спеціальній майстерні, що знаходилася поряд із житлом. Про бідність мешканців цієї садиби свідчить і аналіз речового матеріалу, зафіксованого на її території.

Таким чином, на дослідженій ділянці нами була простежена послідовність її заселення від хаотично розташованих вогненебезпечних виробництв до садибно-забудови. Мешканці цих садиб досить чітко розділялися за майновим станом, але на всіх садибах основним заняттям було ремесло.

ЛІТЕРАТУРА

Козловський, А. О., Козловська, Н. А., Крижановський, В. О. 2018. Виробничі будівлі спеціального призначення з поселення XI ст. на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 139-154.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2018. *Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському районі м. Києва в 2016—2018 рр. (I—III черги будівництва)*. НА ІА НАН України, ф. 64.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. Залишки давньоруського поселення в Копиревому кінці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 65-68.

Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2020. Давньоруське поселення по вул. Кудрявській, 24а. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 57-59.

Козюба, В. К. 2010. Вивчення давньоруської садиби Південної Русі: короткі підсумки та нові завдання. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 124-129.

Крижановський, В. О. 2020. Давньоруський металургійний комплекс у Копиревому кінці. *Археологія*, 2, с. 118-132.

Махновець, Л. Є. 1989. *Літопис руський* (пер. зі старослов.). Київ: Дніпро.

Мовчан, І. І., Писаренко, Ю. Г., Пеняк, П. С. 1989. *Отчёт о раскопках Киево-окольного отряда Киевской постоянно действующей экспедиции в 1989 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/28а.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 2004. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ у м. Києві в 2004 р., на Кудрявському спуску, 3.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/3.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2005а. *Звіт про археологічні дослідження, здійснені Старокиївською експедицією ІА НАН України у м. Києві по вул. Артема, 12 в 2003—2005 рр.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2003—2005/222.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2005б. Локальні споруди Верхнього Києва Х—ХІ ст. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 105-115.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 2006. Розкопки у «граді Ярослава» та Копиревому кінці Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 224-226.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2006. Археологічні розкопки поблизу Львівської площі в 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 285-288.

Рабинович, М. Г. 1975. Русское жилище в XIII—XVIII вв. В: Рабинович, М. Г. (ред.). *Древнее жилище народов Восточной Европы*. Москва: Наука, с. 156-244.

Свердлов, М. Б. 1983. *Генезис и структура феодального общества в древней Руси*. Ленинград: Наука.

Серов, О. В. 1997. Давньоруські селища Х — середини ХІІІ ст. Київського Подніпров'я. В: Моця, О. П. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст.* Київ: ІЗМН, с. 99-114.

Харламов, В. О. 1977. Київська садиба Х ст. *Археологія*, 24, с. 37-46.

REFERENCES

- Kozlovskiy, A. O., Kozlovska, N. A., Kryzhanovskiy, V. O. 2018. Vyrobnychi budivli spetsialnogo pryznachennia z poselennia XI st. na Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohiia*, 4, s. 139-154.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2018. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia po vul. Kudriavskii, 24-A u Shevchenkivskomu raioni m. Kyieva v 2016–2018 rr. (I–III cherhy budivnytstva)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2019. Zalyshky davnoruskoho poselennia v Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 65-68.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2020. Davnoruske poselennia po vul. Kudriavskii, 24a. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 57-59.
- Koziuba, V. K. 2010. Vyvchennia davnoruskoi sadyby Pivdennoi Rusi: korotki pidsumky ta novi zavdannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 124-129.
- Kryzhanovskiy, V. O. 2020. Davnoruskyi metalurhiinyi kompleks u Kopyrevomu kintsi. *Arkheolohiia*, 2, s. 118-132.
- Makhnovets, L. Ye. 1989. *Litopys ruskyi (per. zi staroslov.)*. Kyiv: Dnipro.
- Movchan, I. I., Pisarenko, Iu. G., Peniak, P. S. 1989. *Otchet o raskopkakh Kievo-okolnogo otriada Kievskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsii v 1989 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/28a.
- Movchan, I. I., Klymovskiy, S. I. 2004. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspeditsii Instytutu arkheolohii NANU u m. Kyievi v 2004 r., na Kudriavskomu spusku*, 3. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/3.
- Movchan, I. I., Kozlovskiy, A. O., Ievlev, M. M. 2005a. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia, zdiisneni Starokyivskoiu ekspeditsiieiu IA NAN Ukrainy u m. Kyievi po vul. Artema, 12 v 2003–2005 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003–2005/222.
- Movchan, I. I., Kozlovskiy, A. O., Ievlev, M. M. 2005b. Lokalni sporudy Verkhnoho Kyieva X–XI st. *Naukovi zapysky z ukraïnskoi istorii*, 16, s. 105-115.
- Movchan, I. I., Klymovskiy, S. I. 2006. Rozkopky u «hradi Yaroslava» ta Kopyrevomu kintsi Kyieva. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003–2004 rr.*, s. 224-226.
- Movchan, I. I., Kozlovskiy, A. O., Ievlev, M. M. 2006. Arkheolohichni rozkopky poblyzu Lvivskoi ploshchi v 2005 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr.*, s. 285-288.
- Rabinovich, M. G. 1975. Russkoe zhilishche v XhIII–XVIII vv. In: Rabinovich, M. G. (ed.). *Drevnee zhilishche narodov Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka, s. 156-244.
- Sverdlov, M. B. 1983. *Genesis i struktura feodalnogo obshchestva v drevnei Rusi*. Leningrad: Nauka.
- Sierov, O. V. 1997. Davnoruski selyshcha X — seredy ny XIII st. Kyivskoho Podniprov'ia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Pivdennoruske selo IX–XIII st.* Kyiv: IZMN, s. 99-114.
- Kharlamov, V. O. 1977. Kyivska sadyba X st. *Arkheolohiia*, 24, s. 37-46.

A. A. Kozlovskiy, V. O. Kryzhanovskiy

FARMSTEADS-MANSIONS OF ORDINARY RESIDENTS OF KOPYREV KINEC'

On the territory of ancient Kyiv from the end of the X century are fixed numerous farmsteads and separate mansions, which belonged to princes, boyars, merchants, artisans and ordinary inhabitants, formed separate residential and economic complexes, which included both residential and various outbuildings, usually surrounded by fence. Some of the farmsteads located outside the city fortifications had their own fortifications. After analyzing the features of the ancient Rus' buildings of the Kopyrev kinec', the following became clear.

Construction of this area begins with the construction of a fortified farmsteads at its highest point — on the street Sichovyh Striltsiv, 12 (beginning of the XI century). After that, down the slope — on the land on the street Kudriavska, 24A there is a significant number of production facilities that served the needs of the inhabitants of the boyar farmstead. Ferrous iron smelting and processing were carried out here, there were facilities for drying sheaves, a smokehouse, as well as a tar pit. At the next stage, most flammable industries disappear in the middle of the XI — first half of the XII century and in this area there are separate farmsteads of ordinary inhabitants, whose main occupation was a variety of crafts: iron processing, bronze casting, making various things from bronze, possibly making jewelry.

The richest was the farmstead «B», which had an area of up to 1200 m² and was protected on all sides by a fence in the form of a strong fence. There were up to 20 residential, industrial and outbuildings in its area. In the central dwelling of this farmstead they were not engaged in handicrafts, but around it there was a considerable quantity of industrial premises. Most likely, this farmstead was owned by either a merchant or a fairly wealthy artisan.

Farmstead «B» was smaller in size: ≈1000 m². About 20 objects were recorded on it. Here they were engaged in smelting and processing of bronze, as well as the manufacture of various iron products. The manufacture of bronze and iron products was carried out in the central living space, and the smelting of bronze — at some distance from the living area. This farmstead could belong to a middle-class artisan who probably participated in the production processes.

The smallest and poorest was the farmstead «A». Its area was about 800 m². Here lived an artisan, who most likely engaged in smelting and processing of bronze products, most likely — in a special workshop, which was located next to the house.

In addition, on the territory of modern Lviv'ska Square there was a farmstead with a central building of log construction, around which there were outbuildings. Pottery and metalworking workshops could function here.

Thus, the probable sequence of settlement of the territory of the Kopyrev kinec' from chaotically located flammable productions to house-building was traced. The inhabitants of the farmsteads were quite clearly divided by property status, but in all estates the main occupation was handicraft.

Keywords: Ancient Kyiv, Kopyriv end, ancient Rus' buildings, farmsteads, mansions.

Одержано 16.01.2021

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KOZLOVSKYI Arkadii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0698-4333, e-mail: kozlovskiy_arkadii@iananu.org.ua, ditinez@ukr.net.

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович, молодший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KRYZHANOVSKYI Viacheslav, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8999-7446, e-mail: kryzhanivskiy@iananu.org.ua, viach.kryzhanovskiy@gmail.com.